

**ACIÇAY HÖVZƏSİNİN RELYEFİNİN YARANMASINDA TEKTONİK
PROSESLƏRİN ROLU**

CƏFƏR XƏRRAZİ
İran İslam Respublikası
jafar.xarrazi@yahoo.com

Məqalədə göstərilir ki, Sərab düzü və Acıçay hövzəsi allüvial çöküntülərdən təşkil olunmuşdur. Bu regionun əsasən aşağıda qeyd olunan çöküntülərin cəmləşdiyi morfoloji obyektlər vardır.

Bu zonaların geomorfoloji dəyişiklikləri nəzərə alınaraq müxtəlif dövrlərdə baş vermiş tektonik proseslər, dağəmələgəlməsi prosesləri yığcam şəkildə şərh olunur və onların relyefinə göstərdiyi təsir açıqlanır.

Regionun (Saein dağ keçidinin) şərq hissəsindən, Balıqlı və Bostanabad-Sərab yolunun qərb hissəsində, ilk nəzərdən düzənlik sahə ilə dağlıq ərazi arasındakı açıq təzad gözə dəyməkdədir. Bir-birinə paralel şəkildə uzanan şimaldakı Savalan və cənubda Bozquş tirələri və regionun şərq hissəsindəki Savalan və Bozquşdan ayrılan dağ silsilələri bir-birinə birləşmiş və məşhur Saein keçidini, yəni Qəsrdəğ və Balıqlı yüksəkliklərini yaradaraq regiona kəskin parçalanmış forma vermişdir. Sərab düzü bir keçid kimi ətraf dağların arasında yerləşmişdir. Bu ərazidə Acıçay dağlıq ərazidən çıxaraq bir qədər maili düzənlikdə şərqdən-qərbə sonra isə şimal-qərb istiqamətində axır. Sərab düzü Acıçay çayı və onun qolları vasitəsilə dördüncü dövrdə kəsilib parçalanmış, gətirilmiş allyüvial çöküntülərdən təşkil olunmuşdur. Ətrafdakı Mahuri yüksəklikləri çay, dəniz və göl çöküntülərindən təşkil olunmuşdur. Regionda aşağıdakı əsas morfoloji obyektlər daha çox diqqəti cəlb edir:

- a) şimal-cənuba uzanan qırıxıq dağlıq zonası;
- b) şərq alçaq təpəli qırıxıqlı əsası olan zona;
- c) düzən neogen çöküntülərinin toplandığı zona;
- d) Sərab regionun cənub və mərkəzi hissəsində çay, dəniz və göl mənşəli Mahuri alçaq təpəli yüksəkliklər.

Savalan və Bozquş dağ sistemləri yeni dağəmələgəlmə prosesləri dövründə yaranan dağlar hesab olunur və formalaşma nöqtəyi-nəzərdən tektonik proseslərilə əlaqədardır.

Regionda dağəmələgəlmənin ilk mərhələsi qırıxıqlıq və intensiv parçalanma fazası ilə başlanmışdır və çox geniş bir ərazidə baş vermişdir.

Laramid dağəmələgəlmə mərhələsi regiona böyük təsir göstərmişdir. Eosen dövründən miosen dövrünə qədər olan müddətdə ən azı üç mərhələdə vulkanizm baş vermişdir. Bunun nəticəsində Bozquş silsiləsində vulkan lavaları qədim süxurların üzərinə çökərək ərazinin ilkin relyefinin dəyişməsinə səbəb olmuşdur.

Regionda orqanik süxurlar qeyri-sabit tektonik vəziyyətin mərhə-

ləsində çökmüş və Savalanda cənubda horstların meydana gəlməsi baş vermişdir. Sərab düzünün çökməsi prosesi də həmin tektonik mərhələyə təsadüf edir.

Vulkanik və tektonik proseslər pliosen dövründə Sərab regionunda (düzənlik və qırışıq sahənin olmasına baxmayaraq) davam etmişdir. Vulkanik çöküntüləri regionun şərq hissəsində, Qəsrdağ, Balıqlıdağ keçidində, Bozquşun şimal və mərkəzi hissələrində, Savalanın bir sıra cənub ətəklərində, Sərab düzündə müşahidə etmək olar. Sərab şəhərinin (yeddi kilometr) şimalında pliosenə aid olan vulkanik süxurların nümunələri üzə çıxır. Hindrud çayı özünün axın istiqaməti haqqında bəhs edilən vulkanik süxurları üzə çıxarıb və dərin dərələr meydana gətirir. Bu çöküntülər dağların ətəklərində toplanmışdır. Haqqında bəhs edilən vulkanik proseslərə aid olan andezit lavaları bir çox yerlərdə müşahidə etmək olar.

Tektonik proseslər və denudasion proseslər Bozquş dağ silsiləsinin relyefinin formalaşmasında əsas rol oynamışdır və onun horst formasını saxlamışdır. Bu horstun şimal və cənub ətəkləri şərq-qərb istiqamətində bir-birinə paralel olan iki qırılma xətt vasitəsilə ayırmışdır. Demək lazımdır ki, çoxsaylı qırılmalar da bu horstu müxtəlif istiqamətlərdə kəsir. Maqmanın çöküntü süxurları üzərində yerləşməsi nəticəsində Bozquş silsiləsinin mərkəzi hissəsinin yüksəlməsinə səbəb olan ən maraqlı tektonik proses eosendən sonrakı maqmatik fəaliyyətdir. Bu süxurların meydana gəlməsi adətən eliosen dövrünə aid edilir.

Düzənlik hissədə miosen süxurları pliosen traxandezit künbəzləri vasitəsilə örtülmüşdür. Regiondakı dördüncü dövr tektonik proseslər fəaliyyətinə aid olan Savalan, Qəsrdağ və Balıqlı yüksəkliklərində vulkanizm dördüncü dövr də davam etmişdir. Bozquş silsiləsində bu dövrdə vulkanik proseslərdən heç bir fəaliyyət müşahidə edilməmişdir.

Savalan vulkanı 4811 m hündürlüyü ilə çox mürəkkəb bir quruluşa malikdir. Bu vulkan eosen dövründə Laramid dağməhləgəlmə fəzaları ilə eyni zamanda meydana gəlmişdir.

Horstu təşkil edən süxurlar eosən süxur növlərindəndir və yayılmış halda Savalan vulkan tullantıları ilə örtülmüş və 1000 km² sahəyə malikdir.

Savalan vulkanının müxtəlif fəzaları dördüncü dövrdə aşağıdakı kimi olmuşdur: qədim Savalan lava axınları; kalderyer; partlayıcı fəaliyyətlər; yeni Savalan günbəzləri və lava axınının yaranması; qədim lava axınları.

Savalanda vulkanik proseslərin birinci mərhələsi mərkəzi hissənin çökməsi ilə geniş şəkildə lava axınlarının dolmasına səbəb olmuşdur. Bu proses Savalan masivinin çox hissəsini təşkil edir və yuxarı eosən vulkanik proseslərin nəticəsidir.

Savalan vulkanının mərkəzi hissəsinin aşınması onun əvvəlki quruluşunun parçalanmasına səbəb olur. Bu vulkanik fəaliyyəti nəticəsində 20 km diametrində zirvənin dairəvi forma almasına səbəb olmuşdur.

Partlayış prosesləri

Partlayıcı proseslər kraterin dağılmasının ikinci mərhələsini təşkil edir. Bu proses yandırıcı lava və vulkanik qırıntıların səpələnməsi ilə nəticələnir. Şiddətli partlayışlar vulkanik küllərin yayılmasına səbəb olmuşdur.

Hazırda bunun qalıqları regionun bir sıra yerlərində özünü göstə-

rir. Bu çöküntülər bir çox yerlərdə dördüncü dövr çöküntüləri altında yerləşir.

Vulkanik proseslər Savalanda, Sərabın bir çox məntəqələrində və şimaldakı çayların dərələrinə yayılmışdır.

Yeni Savalan günbəzləri və lava axınlarının yaranması

Qeyd olunan kraterin parçalanması və partlayıcı proseslər Bilan vulkanının mərkəzi hissəsindəki yüksəkliklərdə vulkanik maddələrin xaricə axmasına səbəb olmuşdur. Bu günbəzlər və lava axınları dağılmasından sonra məhdud vulkanik relyef formalaşdırmışdır. Güman olunur ki, buzlaşma dövrünün əsas mərhələsində və ya ondan sonra relyefdə heç bir dəyişiklik baş verməmişdir.

Kraterin birinci dağılmasından sonra bir neçə təbəqəli böyük bir konus yaranmış və onun hündürlüyü 5 km, diametri 7 km-dir.

Didon Bejumenin nəzərinə (1976) bu günbəzvari quruluşların və lavalanın yaranması 5 mərhələdən ibarət olmuşdur və onun nəticəsində Savalanın əsas zirvələri və onun ətrafında kiçik konusvari formalar yaranmışdır.

Bostanabad və Təbriz sahələrində Səhənd vulkanik proseslərin son mərhələsində vulkanik lavalanın üzərində qəhvəyi rəngdə qalın çöküntülər toplanmışdır ki, bunlar dağların aşağı ətəklərində yayılmanın yaranmasına səbəb olmuşdur. Bundan əlavə neogen qumdaşlarının üzərində (bəzi yerlərdə) traverten layları kiçik miqyaslarda yayılmışdır. Təbriz sahəsindəki Acıçay regionunun çöküntüləri vulkanik süxurlardan, çıxıntılı günbəzlərin trakiandezit tərkiblərindən ibarətdir ki, bu proses şimal-qərbdən, cənub-şərqə tərəf geniş şəkildə müxtəlif yerlərdə müşahidə olunur.

Təbriz və Sərabın ətrafında yayılmış neogen çöküntüləri Təbriz-Sərab-Xase və Əhərin cənub regionunun neogenin çöküntülərinin tərkib hissəsi hesab olunur. Onların çöküntüləri daha çox miosenin xırda süxur və çay çöküntülərindən ibarətdir. Bu çöküntülər eosen çöküntülərinin üstünü örtür.

Miosen dövründə tektonik hərəkətlər nəticəsində miosen dəniz transqresiyaları səbəbindən Mehrəban və Sərab ərazilərində nazik laylı gil çöküntüləri mövcuddur. Miosen prosesləri nəticəsində miosen hövzəsinin relyefi, Sərab və Mehrəbanın qərb sahəsinin yaranma mərhələsində olmuşdur. Hövzənin şərq və şimal hissələri və bir sıra mərkəzi hissələri parçalanma proseslərinə məruz qalmış və yerli şiddətli qırıqlıqla ilə müşayiət olunmuşdur.

Savalan silsiləsi (Oğlandağ, Nəmiş və digərləri) Sərab çökəkliyini Meşkinşəhr, Əhər və Ərəşbaran hövzəsindən ayırmışdır.

Pliosen və dördüncü dövr vulkanik proseslər çoxsaylı qırılmalarla müşayiət olunmuşdur ki, bu da Savalanın mərkəz hissəsinin qalxmasına səbəb olmuşdur.

Pleistosen dövründə İran yaylası bütünlüklə, o cümlədən Sərab sahəsi dəniz altından çıxmışlar. Savalan dağları sonrakı vulkanik və tektonik proseslər nəticəsində daha çox qalxmış və müasir relyefi yaratmışdır. Demək lazımdır ki, pliosen dəniz çöküntüləri ərazidə nazik laylı əhəng daşlarından ibarətdir ki, bu da gil, daş-qum, əhəngdaşı və duzlardan təşkil olunmuş çöküntülərin üzərində yerləşmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Fərəcullah Mahmudi. Kuvaterner dövrü İran yüksəkliklərinin dəyişməsi // «Coğrafiya» elmi-tədqiqat jurnalı. Tehran Universiteti nəşriyyatı, 1989, №23, s. 15-20.
2. Ərdəbil ətrafının geoloji xəritəsi 1:250000 geologiya komitəsi, 1367-ci il. 1988, s. 215-221.
3. Cəmşid Eyvəzi. İranın şimal-qərbinin geomorfoloji dəyişikliyi. Tehran Universiteti nəşriyyatı. 1984, s. 67-70.
4. Xərrazi C. Sərab göllərinin geomorfoloji dəyişikliklər. Tehran Universiteti nəşriyyatı. Tehran: 1993, s. 190-197.
5. Xərrazi C. Sərab rayonun coğrafiyası. Sərab elmi-tədqiqat mərkəzi. Sərab, 1369, 1990, s.45-65.

РОЛЬ ТЕКТОНИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В ФОРМИРОВАНИИ ФОРМ РЕЛЬЕФА БАССЕЙНА Р.АДЖИЧАЙ

ДЖАФАР ХАРРАЗИ

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что Саравская равнина и бассейн реки Аджичай сложена аллювиальными отложениями. Приведены основные морфологические объекты региона сложенные в основном аллювиальными отложениями. Дается анализ горообразовательных процессов, тектонических процессов, происшедших в различные геологические периоды, их влияние на геоморфологические процессы и формы рельефа.

THE ROLE OF TECTONIC PROGRESS IN THE FORMATION OF THE RELIEF OR AJICHAY RIVER-BASIN

JAFAR KHARRAZI

SUMMARY

The article investigates, that Sarab steppe and Ajichay river basin are formed from alluvial sediments. The region has some morphological objects which combine the following sediments.

1. North-South mixed mountainous area.
2. East low-hill mixed area.
3. Plain area (zone) where Neogen sediments are gathered.
4. Sea river and lake originized Mahur area (zone) in the south and central part of Sarab region.

Considering the geomorphologic changes of these areas, the author analyzes tectonic and mountain formation processes happened in different periods and explains their impact to the relief of these regions.